

SZIGETHY GÁBOR

Budapesti tavasz

SZIGETHY GÁBOR (1942) Budapest

Április négyről szóójjon a zéének...

Karinthy Ferenc 1951. augusztus és 1953. szeptember között írta ('53 március 5-én meghalt Sztálin: átírta) ideológia-maszatos, háborús kalandregényét: *Budapesti tavasz*.

Az elvtársak nem rajongtak a „hazánk felszabadulását” ügyetlenül megidézõ irodalmi alkotásért. „Karinthy szemléletében van valahol a hiba. Mintha a mai idõk nagy változásainak árnyékában s hatása alatt, nem éreznék elég nagy mérföldkõnek a felszabadulást. A regény – éppen az elmosódó fõhõs alakja miatt – kisebbnek, jelentéktelenebbnek mutatja a társadalmi viszonyok bonyolult változásait, nem érzékelteti, milyen mélyek a ma gyökerei a közelmúlt népeletében, a párt akkori munkájában. Furcsa paradoxon, de 1945-rõl azért alkotott halványabbat, mert nem látta, milyen nagy, milyen mélyrõl jön 1953” (Új Hang, 1954. február). A korkegyenc kritikus szerint Karinthy Ferenc még nem ocsúdott fel a Rákosi-mármorból, holott 1954. februárban – 1953. július 4., az új kormányprogram bejelentése után! – egy becsületes kommunista már az új miniszterelnök, Nagy Imre bolsevik lelkületéért rajong.

A rangosabb irodalmi folyóirat kritikusa szigorúan és egyértelmûen ítélkezett. Karinthy Ferenc akkor hibázott, „amikor az ostromlott város életében szinte sziget-emberekként mutatja be a kommunistákat, akik egy lakás négy fala közé zárva mérik a világot, s csak harci vállalkozások óráira hagyják el otthonukat. A párt munkájának ez a szûkös, levegõtlen ábrázolása szinte epizodikussá csökkenti a párt szerepét az ostromlott Budapest életében, s ez akadályozza annak, hogy Karinthy Ferenc a maga tényleges nemzeti jelentőségében állítsa elénk az ostromot, a felszabadulást” (Csillag, 1954. május).

Közeledett a „felszabadulás” tizedik évfordulója.

Jó szimatú filmesek megéreztek a lehetõséget: a *Budapesti tavasz* szövegtengerébõl ki lehet mazsolázni valamiféle bolsevik zamatú filmforgatókönyvet. Egy szem mazsolát Rákosi elsõ titkár elvtársnak, egy szem mazsolát Nagy Imre miniszterelnök elvtársnak, egy szem mazsolát a dolgozó magyar népek.

Filmgyári körtánc: eredetileg Keleti Mártonnak jutott eszébe, és õ javasolta megfilmesítésre Karinthy Ferenc regényét, de Kovács András, a drama-

turgia vezetője szerint „ez a könyv nem az õ rendezõi egyéniségének való” (Filmvilág, 1975. április 1.), ezért a könyvet átadta Máriássy Félixnek. Vigaszdíjként Keleti Márton felkérték Háy Gyula osztályharcos színdarabjának – *Az élet hídja* – megfilmesítésére.

A népi demokratikus proletárdiktatúra számára 1955-ben létszükséglet: szülessen a felszabadulást és az új szocialista rendet dicsõítõ film. Az író, a filmrendezõ dolgozni szeretne, filmet forgatni, életben maradni. A filmgyár felkérésére regényébõl az író Thurzó Gábor segítségével „filmregényt” és forgatókönyvet faragott Máriássy Félix számára. Tagadhatatlan: az 1955. április 2-án nagy csinnadrattával bemutatott film – *Budapesti tavasz* – emlékeztet az eredeti regényre.

Máriássy Félix komolyan gondolta: „Célunk június óta is az, ami korábban volt: szocialista realista filmeket akarunk csinálni” (Színház- és Film-mûvészet, 1955. február). A *Budapesti tavasz* csak „részben” szocialista-realista film. 1955-ben „ünnepi filmünk” (Színház és Mozi, április 8.), 1975-ben „felszabadulásunk filmi eposza” (Film Színház Muzsika, február 8.), 1984-ben „az elsõ és azóta is egyetlen magas színvonalú mûvészi eszközzel megvalósított filmalkotás hazánk felszabadulásáról” (Zalai Hírlap, február 14.).

Már bemutatásakor sokan, sokféleképpen ítélték, mondtak véleményt a filmrõl. Alkotók és nézõk: mindenki kortárs, túlélõ, emlékező – perzsel még a világháború emléke.

A kor színészkiválóságai – kortárs, túlélõ, emlékező – boldogan vállaltak egy-két mondatos szerepet, Gobbi Hilda statisztának jelentkezett, ismert színészek csak *látszanak* a filmben. A film fõszereplõi – a kamasz lány Gordon Zsuzsa és a katonaszõkevény Gábor Miklós – 1944 decemberében Budapesten bujkáltak éppúgy, mint a filmben Jutka és Zoltán. Ők is emeleti lakásban élték át a bombázásokat, mert számukra életveszélyes lett volna lemerészkedni a biztonságosnak remélt óvóhelyre. A rendezõ és az író, Máriássy Félix és Karinthy Ferenc „lógosok” voltak, hamis papírokkal felszerelve élték túl Budapesten Budapest ostromát. A kortárs kritikus nem titkolja: „nem tudunk és nem is akarunk tárgyilagosak maradni, annyira belekerülünk a film izzó sodrába, újraélve mindazt, ami-

nek a lényegét legtöbbször már egyszer átéltük” (Béke és Szabadság, 1955. március 30.).

Budapest ostromának „lényegét”? A lövészárkokban, a pincében, a gettóban mindenki mást élt át, mindenki másképpen élte át. 1945 tavaszán mindenki másra és másképpen emlékezett, mint 1955-ben, tíz évvel az átélt borzalmak után.

Gábor Miklós jó barátja 1955-ben a moziból kijövet így fakadt ki: „Hazugság! Jól megcsinált hazugság elejétől a végéig, önkényesen kiszakítja az eseményeket a történelmi folyamatból, nem mutatja meg, mi volt a film kezdete előtt, és főleg azt nem, hogy mi jön a »felszabadulás« utáni tíz évben, ezzel azt mondja: látjátok, volt rosszabb is, hát szeressétek, ami most van!” (Gábor Miklós: *Sánta szabadság*, 1997.)

Ami most van: tizenkét nappal a *Budapesti tavasz* bemutatója után, 1955. április 14-én Nagy Imrét *antimarkista, pártellenes* nézetei és *frakciós* tevékenysége miatt kizárták a Politikai és a Központi Bizottságból. *Ami most van*: hazánkban ismét a hatalomgyakorlásban gátlástalan Rákosi Mátyás a bolsevik király – a színész jó barátját ez dühíti, ennek szorongató fájalmát érzi, a filmet nézve ez jut először eszébe.

A szolgálékkal simuló újságírónak másfajta gondja van a filmmel. „Az élmény, amit a film nyújt, valóban nagy. De vajon nem támad-e egyúttal hiányérzetünk is? Vajon az írók s az egész film nem túlságosan a polgár, az utat kereső értelmiség szemével látja 1945 tavaszát?” (Szabad Ifjúság, 1955. április 10.) Az elvtársak elégedetlenek: a polgár, az utat kereső értelmiségi a film főhőse, nem a békeharcban világbékét teremtő haladó munkásosztály.

A kalandor életű, csavaros eszű államvédelmi tisztnek abban igaza van: nem a polgár, nem a dolgozó nép, hanem az ostromlott város a film *főhőse*. Nincs igazi emberi dráma, a film csak történelmi krónika: „Ezért van az, hogy a *Budapesti tavasz* elenállhatatlanul emlékezésre indít, de ez az oka annak is, hogy az utcára tóduló emberek nem Zoltán és Jutka drámájára emlékeznek, hanem a magukéra” (Új Hang, 1955. május). Arról azonban már nem ejt szót a kínvallatásban, tollforgatásban egyként jártas egyenruhás kritikus, hogy a *történelmi krónika* végkifejlete a filmben velejéig hamis. Okos gazember, tudja: a „felszabadulásról” festett hazug freskó dicsérete az ostoba közkatona feladata. „Tarsoly Turumbek tizedesének méltatására talán elegendő annyit mondani, hogy néhány jelenetében szöveg nélkül sikerült fölidézni a képet, amely a felszabadító szovjet katonákról él bennünk. A moziban szokatlan nyíltszíni taps, amelyet az óvóhelyi jelenetben kap, a szovjet katona humanizmusának, ret-

tenthetetlen bátorságának, olyan emberi, férfiúi, olyan szocialista erényeknek szól, amelyek a felszabadító harcot a világ többi hadseregének katonáitól megkülönböztetik” (Színház és Mozi, 1955. április 8.).

Mindig akad talpnyaló, aki képes ezt a legalja ostobaságot is túllihetni. „Darvas Iván és különösen Tarsoly Elemér szovjet tisztet és tizedest alakítanak. Villanásnyi szerep mindkettő, sajnálkozunk is emiatt. De számukra ez a néhány perc is elegendő volt ahhoz, hogy szeretettel olyannak ábrázolják a szovjet katonákat, mint ahogyan azok népünk emlékei között örökre helyet kaptak” (Szabad Ifjúság, 1955. április 10.).

Népünk nem a filmben látható jóságos, mindenkire mosolygó, a lakosságot a háború gyötrelmeitől együtt érzően, életüket kockáztatva, áldozva megkímélő szovjet katonákra emlékezett. Elzabrált órák, kirabolt raktárak, könyvtárak, múzeumok, megerőszakolt lányok, asszonyok, Szibériából soha vissza nem térő, *málenkij robotra* elhajtott szerencsétlenek... *felszabadulás*...

A filmben fontos szerepet játszó varázslatos színésznő, Mezei Mária mondta valamikor a nyolcvanas évek elején: „Nem *felszabadulás* volt, csak *megszabadulás* a háborúból.”

A film záró jelenetében parányi, de nagyon hangsúlyos szerepben felbukkan Ruttkai Éva, aki tizenhét éves csinos nagylány volt Budapest ostroma idején. A színésznő lánya, Gábor Júlia így emlékezik: „Anyu mesélte, milyen végtelenül boldog volt, amikor feljöhettek a pincéből, és megfürödhetett. Megrémült viszont, amikor a mamája korommal befeketítette az arcát, hogy fel ne keltse a felszabadító hadsereg katonáinak érdeklődését...” (*Suttogókönyv*, 2020).

A Moszkva-lakáj magyar elvtársak nagyon elégedettek voltak a felszabadító hős szovjet katonák ábrázolásával, ám az önimádatukban öntelt szovjet elvtársak nem. Sok év múltán idézte fel Gordon Zsuzsa azt a pillanatot, amikor a moszkvai filmbemutatón „meghökkenve kellett látnunk, hogy Tarsoly Elemér zseniális jelenetét (tipikus ázsiai arcú orosz katonaként haldoklik) kivágták a filmből” (Kurír, 1993. január 10.).

Az internacionalista, hazaárulásra mindenkor hajlandó magyar elvtársak legszívesebben egy másik jelenetet vágtak volna ki a filmből. 1958. szeptember 12-én az MSZMP Politikai Bizottsága megvitatta a magyar filmművészet *időszerű* kérdéseit. Az egyik üresfejű főelvtárs szerint „a *Budapesti tavasz* a fasizmus »disznóságait és gyalázatosságait« csak a faji gyűlöletre szűkíti le, ami »nincs jó hatással. Itt a hitleri és a magyar fasizmus leleplezéséről

kellene filmet csinálni» (Gervai András: *Fedőneve: szocializmus*, 2011).

Már négy évvel korábban, 1954. szeptember 10-én a filmgyárban okos és okoskodó elvtársak képesek voltak óráig vitatkozni a *Duna-parti jelenetről*. Egy tökfaj szerint: „Jutka halálával kapcsolatban jobbnak találnám, ha a végén nem halna meg a lány. Belövik a Dunába, de mikor már minden elcsendesült, akkor látjuk, hogy megmozdul.”

Máriássy Félix nem mert egyedül dönteni. „Erre vonatkozóan szeretné, ha a művészeti tanács tagjai véleményt nyilvánítanának.” Van, aki arra gondol, mások szerint esetleg lehetne így, talán inkább úgy... Keleti Márton – akitől elvették a *Budapesti tavasz* megfilmesítésének lehetőségét – egyértelműen fogalmazott: „Neki más rendezői elképzelése van a dologról... ha a filmnek egy másik vonala is lenne, Jutka visszajönne, és találkozik Zoltánnal” (Film Színház Muzsika, 1985. február 9.). A film lelkes gyártásvezetője, Szirtes László is azt szorgalmazta: a sortűz után Jutka ússzon ki a partra, mert Svarc néni boldog lesz, ha a film végén viszontlát-hatja az életben maradt lányt.

Thurzó Gábor szerint a rendező gondolata volt, hogy a gyilkos sortűz nem, csak a halottak rakparton sorakozó cipői láthatók a filmben (Film Színház Muzsika, 1962. augusztus 17.). A film emlékezetes pillanata a forgatókönyvben: „Az alsó rakparton már állnak az emberek. Egy nyilas végigmegy előttük, géppuskáját fogva, és rájuk ordít:

– Kabátot, cipőt levenni!

És mintegy nyomatéku sorozatot lő a levegőbe.

A foglyok levetik kabátjukat, cipőjüket. Az örök puskájukkal lökik őket a part szélére. Most az öregembert tuszkolják oda, aztán egy katonát, majd Jutkát. Jutka áll, az öregember beléje kapaszkodik. Jutka haját fújja a hajnali szél.

A kivégzőosztag felsorakozik a hátuk mögött.”

Vágás; a következő jelenetben a parton guggoló nyilas keretlegényt látjuk. Balról az első cipőt a táskájába gyömöszöli, a másodikat – lyukas a talpa – a Dunába hajítja.

Gordon Zsuzsa – színészetének meghatározó főszerepe volt Jutka – már a távolból pillant vissza arra a szürke hajnalra. „Sose felejtem el azt a zimankós decemberi napot, amikor azt a bizonyos vízparti jelenetet rögzítettük. Illés György operatőr a Dunán állt egy pallón, kamerájával onnan közelített ránk. Egy nyilas tiszt parancsára le kellett venni a ruhánkat. Szóvá tettem, ha levetkőzünk, ott fagyunk meg. Ezért azt javasoltam, hogy csak a cipőnket vegyük le, és azokat rakjuk sorba. Aztán sok évtizeddel később előkerültek a filmgyárból azok a lábbelik, melyeket akkor használtunk, és Pauer Gyula

szobrászművész bronzba öntötte őket. Balról a második az enyém” (Szabad Föld, 2011. december 23.).

A valóság néha legendává szilárdul, a legenda máskor valósággá.

A Duna-parti jelenetet a bolsevik nagyurak nem vágják ki a filmből, a szerelmi jelenetbe viszont „belevágtak”.

Államvédelmi szempontból a végeredmény dicséretes jeles: „Milyen meghatóan tiszta, forró és mégis erotikamentes a szerelmi ölelés jelenete” (Új Hang, 1955. május). Az egyenruhás kritikus marxista leleménye a forró, erotikamentes szerelem! Főnöke, Nagy Imre jobbkeze, a film forgatása idején még nagy hatalmú Farkas Mihály (korábban honvédelmi miniszter, majd a Központi Bizottság titkára), akinek rövid ideig a kulturális ügyekbe is volt beleszólása, nem látta ilyen erotikamentesnek Jutka és Zoltán ágyjelenetét. „Farkas Mihály nemcsak mondatokat húzatott ki, íratott be a kész forgatókönyvbe, de a szerelmi jelenet néhány kockáját kivágatta, mert fejébe vette, hogy a Jutkát alakító Gordon Zsuzsa *meztelen*” (Film Színház Muzsika, 1985. február 9.).

Gordon Zsuzsa 1993-ban úgy emlékezett, hogy két változatban vették fel a jelenetet: hálóingben és kombinéban; az elsőt honi használatra, a másodikat a külföldi forgalmazás számára. A ma ismert kombinés változat (talán amíg próbálták a jelenetet, volt hálóingben a színésznő!) tökéletesen erotikamentes. Az együtt töltött szerelmes éjszaka után Gábor Miklós jól vasalt, begombolt ingben fekszik a takaró alatt, s csak pillanatokra látszik Gordon Zsuzsa kombinépántos, meztelen válla.

A *Budapesti tavasz* minden kritikus, filmtörténész, pártember által felsőfokon méltatott jelenetsora a szerelmes pillanatok közé ékelt háborús történet: Steinmetz kapitány hősi halála. Történészek feladata (küszködnek!) eldönteni: miért és hogyan haltak meg a szovjet parlamenterek. Amit a moziban látunk, az szépen fényképezett, logikátlan „politizálás”. Szerelmi jelenet gyertyafényben, nappali fényben fehér zászlós szovjet katonára zúduló náci sortűz – aligha történhetett egy időben.

Amit nem látunk: hajnalodik, Zoltán visszamegy a szobájába, és elalszik. Légiriadó, verik a kolompot, a lakók – egy korábbi jelenetben átéltek, hogy mekkora zajjal – zúdulnak le a pincébe, miközben zuhognak a bombák Budapestre.

Jutka – ezt már látjuk! – a hajnali szürkületben elindul Budára.

Vágás: Zoltán felébredt, átaludta a légiriadót, a bombázást, a házat betöltő nagy zajt, szerelmesen mosolyogva készül megborotválni.

A film érzélgős, egyre valószínűtlenebb történetté egyszerűsödik. Jutka és Zoltán találkozása

a nyilasok pincebörtönében: szirupos melodráma; Zoltán szabadulása a nyilasházból: mesejáték; a szeretetre méltó, kedves szovjet katonák: hazug tanköltemény...

... éppen hogy vége van a lakóház ostromának, és a mosolygós szovjet tiszt, miután kecses mozdulattal megtörölte a lövöldözés közben megizzadt homlokát, máris a pincelét elhagyására buzdítja a lakókat, akik azonnal elkezdnek lelkesen *felszabadulni*. A kommunista vájár romot takarít, az öreg paraszt készül falura hazavezetni városban rekedt lovait, a gyáva polgár somolyog, nyelvtudását fitogtatja, helyezkedik, a szőke fiatalasszony arcát fürdeti a napfényben, a partizán politikai programot fogalmaz...

Érezték az alkotók: történelmi hazugság ez a filmgyári díszletek között összetákolt, műfénnyel glóriázott *felszabadulási tabló*. Éjszakákon keresztül ötleteltek, vitakoztak, egyezkedtek. „Ki tudja, hányadik vita után a szerzőhármás megtalálta a megoldást. Az eredeti elképzelés szerint a befejező jelenetben egy statisztá árulta volna a felszabadult Budapest első újságját, a Szabadságot” (Tükör, 1969. december 30.). Gyengécske megoldás – abban mindannyian egyetértettek: a gyilkos sortűz után Jutka nem úszhat ki a Dunából! –, de a rendező feleségének támadt egy *mentő* ötlete: „Tűnődésüket látva valami eszembe jutott. Mi lenne, ha a kiszemelt statisztalány helyett Ruttkai Éva árulná a Szabadság című lapot?” (Film Színház Muzsika, 1985. február 9.). Egy statisztalány lelkes kiabálásánál biztos, hogy szívbe markolóbb, ha Ruttkai Éva hirdeti meg a felszabadulás boldogságát a film utolsó pillanataiban.

Rendező tervez, tehetséges színész nő végez. Ruttkai Éva így emlékezett: „Egy nap megkeresett Móriássy Félix rendező, hogy elvállalnám-e a *Budapesti tavasz* című film végén azt a »szerepet«: szalad egy lány a romok között, kezében lobogtatja az újságot, és kiabálja: »Itt a Szabadság!« Ez ugyan nem szerep – gondoltam magamban –, de elvállaltam. A színészre éppen az a jellemző, hogy megpróbál a semmiből teremteni valamit. Nem hagyott nyugton a gondolat, hogyan lehet ezt a lehetőséget szereppé formálni?! Elolvastam az egész forgatókönyvet, hátha megadja a választ. Így is történt. Amikor kimentem a forgatásra, megkértem Móriássyt, engedje, hogy megmutassam, hogyan képzelem el én a szerepet. Lejátszottam. Szalad a lány, lobogtatja kezében az újságot, kiabálja: »Itt a Szabadság!« Majd észreveszi a feléje közeledő férfit, boldogan felsikolt, odaszalad, és akkor veszi csak észre, hogy összetévesztette valakivel” (Dallos Szilvia: *Forgatások mosolya*, 1995).

Budapesti tavasz: ünnepi film, felszabadulásunk filmi eposza... volt.

Ma már sokan, akik látták valamikor a filmet, csak arra a pillanatra emlékeznek, amikor Ruttkai Éva boldogan elkiáltja magát: *Pista! S* amikor Gábor Miklós csodálkozva ránéz, csendesen, zavartan annyit mond: *Bocsánat... Tévedés...*

A felszabadulás csak megszabadulás volt. Akik átélték, megszenvedték, túléltek a háborút: megszabadultak.

Boldog-szomorú emlékeinktől soha nem szabadulhatunk meg. Akkor sem, ha *április négyről* már soha többé nem szól az ének.

